

ZAZAKÎ DE SEBEBÊ VURÎYAYÎŞÊ VENGAN Û CAVURÎNAYÎŞÊ VENGAN

Zazacada Ses Olaylarının Sebepleri ve Seslerin Yer Değişimi

Reasons of Voice Events In Zazaca and Replacement of Voices

Ahmet KIRKAN¹

Kilmnus

Hedîseyê vengan (rûdanên dengê) heme ziwananê dinyayî de bi şeklêko vila yenê meydan. Hedîseyê vengan prosesê ziwani de rewşa ke normale de yenê meydan. Her ziwani vurîyêno. Ziwani sey organîzmayêka ganî averşonê, kamil benê û mirenê. Vurîyayîş seba ziwanan çîyêko normal heta mecburî yo. Çunke ziwano ke nêvurîyêno, averşîyayê ci zî vindeno. Hedîseyê vengan vurîyayîşê ziwanan ra beşêk teşkil kenê. Zaf hete ziwanan estê. Ziwani tena hetê fonoloji, morfoloji ra nêyenê vurîyayene. Zafane gama ke behsê hedîseyê vengan yanî vurîyayîşê vengan beno, qesd hete fonoloji û morfoloji ra vurîyayîşo mekanik o. Labelê ziwani hete sentaks û semantikî ra zî yenê vurîyayene. Bitaybetî vurîyayîşo ke sentaksê ziwani de qewimiyêno, kokê ziwani xeribneno. Na xebate de hedîseyê vengan ra tena cavurînayîşê venganê zazakî ser o do bêro îzah kerdene. Seke yeno zanayene hedîseyê vengan hîrê beşan ra pê yenê. Nê beşan ra cavurînayîşê vengan û kê-m-zêdebîyayîşê vengan bedilîyayîşê mekanik ê; sey beşê hîrêyin vurîyayîşê vengan raste rast bedilîyayîşê artikulyasyonê vengan ifade keno. Na xebate de amanc cavurînayîşê vengan ra metatez û nobedarîye ser o vindertiş o. Xebate de sebebê vurîyayîşê vengan û têkiliya zazakî do bêro îzah kerdene. Seba na xebate metnê nuşteki û materyalê folkloriki ameyê kar ardene. Metnê ke standardizebiyê seba xebatanê ziwannasiye doneyanê başan tedarik nêkenê. Mîyanê xebate de sebebê vurîyayîşê vengan ameyo îzah kerdene, babetê vurîyayîşê vengan rêze biyê, metatez bi tabloyan û metnan reyde ameyo analiz kerdene. Metatez zaf ziwanan de esto. Heta zaf rey çekuya ke bi metatezi ya vurîyaya, çayê çekuya esile girewta.

Kilitçekuyî: Vurîyayîşê Vengan, Metatez, Nobedarîye, Zazakî, Ziwannasiye

1 Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü, ahmetkirkkan@gmail.com

Özet

Ses olayları neredeyse dünyanın bütün dillerinde, yaygın bir şekilde meydana gelir. Ses olayları doğal bir süreçte meydana gelir. Her dil değişir. Diller canlı bir organizma gibi gelişir, tamamlanır ve ölürlür. Değişim bir dil için normaldir hatta mecburidir. Değişimi duran dilin gelişimi de durur. Ses değişimleri dillerin değişiminde bir bölümü meydana getirir. Dillerin birçok yönü vardır. Diller sadece fonolojik ve morfolojik olarak değişmezler. Çoğunlukla ses değişimi olarak bahsedilen fonolojik ve morfolojik değişimler mekaniktir. Ama diller sentaks ve semantik olarak da değişirler. Özellikle sentaksta meydana gelen değişimler, dilin kökten değiştirir. Bu çalışmada Zazacadaki ses olaylarından sadece seslerin yer değiştirmesi üzerinde durulacaktır. Bilindiği gibi ses değişimleri üç kısımdan oluşur. Bu bölümlerden, seslerin yer değiştirmesi ve seslerde artma-eksilme mekanik bir olaylardır; üçüncü bölüm olan ses değişimi ise doğrudan seslerde meydana gelen artikülasyon değişimidir. Bu çalışmadaki amaç seslerin yer değiştirmesi olan metatez ve nöbetleşmeyi izah etmektir. Çalışmada ses değişimlerinin sebepleri ve Zazacayla olan ilgisi açıklanacaktır. Bu çalışma için yazılı metinler ve folklorik materyaller kullanılmıştır. Çünkü standart hale getirilmiş olan metinler dilbilim için doğru veriler vermez. Çalışmada ses değişimlerinin sebepleri izah edilmiş, ses değişimlerinin çeşitleri sıralanmış, metatez durumu tablo ve metinlerle açıklanmıştır. Metatez birçok dilde bulunur. Hatta metateze uğramış birçok sözcük aslının yerini almıştır.

Anahtar Sözcükler: Ses Değişimi, Metatez, Nöbetleşme, Zazaca, Dilbilim

Abstract

Sound events occur widely in almost all languages of the world. Sound events occur in a natural process. Every language changes. Languages develop, complete and die like a living organism. Change is normal or even compulsory for a language. The development of the language that stops changing stops. Voice changes constitute a part in the change of languages. Languages have many aspects. Languages do not only change phonologically and morphologically. Phonological and morphological changes, mostly referred to as voice changes, are mechanical. But languages also change in syntax and semantics. Changes especially in syntax change the language radically. In this study, only the displacement of sounds from sound changes in Zaza language will be emphasized. As it is known, sound changes consist of three parts. Of these sections, the displacement of sounds and the increase-decrease in sounds are mechanical events; The third part, the voice change, is the articulation change that occurs directly in the sounds. The aim of this study is to explain

metathesis and seizure, which is the displacement of sounds. In the study, the reasons of voice changes and their relevance to Zaza will be explained. Written texts and folkloric materials were used for this study. Because standardized texts do not give correct data for linguistics. The causes of voice changes are explained in the study, the types of voice changes are listed, the metathesis status is explained with tables and texts. Metathesis is available in many languages. Many metathesis have even replaced the original word.

Keywords: Voice Change, Metathesis, Graduation, Zazaki, Linguistics

Destpêk

Têkilîya ke mabênê însanan û mewcûdatî de ya bedilbar a. Na bedilbarîye ziwani de zî xo mojnena. Ziwani hete mana û vengî ra na bedilbarîye xo de hewêneno. Bedilbarîya ke têkilîya mabênê insanî û mewcûdatî de ya, tena cayêk yan zemanêka sînardar nîya; ziwani heme grûban û kesan de xo nîşan dana. Ziwani her tim mîyanê vurîyayîşêk de yê. Qet yew ziwani, tu demêk de sabît û vurîyayîşî rê girewte nêmeno. Ziwani; veng, mana, binyad, mana-yewîne, şekil-yewîne, veng-yewîne ûsn beşan ra pê yenê. Labelê ziwani nê beşan ra hîna zêde manayan îfade kenê (Eker, 2015: 9).

Vurîyayîş seba ziwanan rewşêka normal a. Eke ziwani nêbedilîyo kes eşkeno vajo ke yan qalîkerdoxê nê ziwani çin ê yan zî ziwani merde yo. O semed ra ziwani mîyanê têkilîyanê ciwakî de û ferdî de vurîyêno. Taye parametreyê nê vurîyayîşî estê. Nuşte de nê parametreyî do bêrê îzah kerdene. Ziwani, heme dînamîk û hereketanê ciwakî ra û ferdî ra tesîrdar beno. No tesîrdar bîyayîş ge şeklê pozîtîfî ge zî şeklê negatîfî ya beno. Gama ke ziwani sewbîna ziwanan a keweno têkilî xezîneya çekuyanê xo dewlemend keno, goreyê îmkananê xo çekuyanê neweyan saz keno, semedê rewşanê neweyan manaya çekuyan hîra keno, vatişanê neweyan saz keno ûsn çîyan xo de zêdeneno. Labelê hîn xeterê na têkilîye zî esta. Ziwani na têkilîya ra sey hete fonolojî ra xirabbîyayîş, taye taybetîyanê xo vîndîkerdiş, hete semantikî ra tengbîyayîşî manaya çekuyan, hete sentaksî ra vurîyayîş ûsn çîyan ra negatif tesîrdar beno (Crystal, 2008: 266). Mîyanê nînan de vurîyayîşê sentaksî tewr zêde zirar dano ziwani.

Vurîyayîşê vengani, sey heme ziwanan, zazakî de zî yenê meydan. Nê vurîyayîşî bi şeklê tesadufî nêyenê meydan. Taye qaydeyê nê vurîyayîşan estê ke, mîyanê na xebate de nê qaydeyî û sebebê vurîyayîşan do tesbît bibê. Kes nêşkeno nê vurîyayîşan tena herfanê alfabeyî ser ra îfade bikero. Vokal û konsonantê zazakî wayîrê taybetmendîyan ê. Vurîyayîş, mîyanê heman grûba vengani de yeno meydan. Yanî her veng nêşkeno bi her vengî ya cayê xo bibedilno. Cêr ra na mijar ameya analîz kerdene. Ganî sifte ra bêro vatene ke, heme vurîyayîşê vengani sînoranê na meqale de nîyê. Vurîyayîşê vengani hîrê beşan rê teqşîm benê. Nînan

ra di beşi bi şeklêko mekanîk yenê meydan, vurîyayîşê veng an zî artîkulasyonê veng an bedilneno (Kirkan, 2018a). Na xebate de tena cavurînayîşê veng an, materyalanê folklorîkan û metnanê nuştekiyan reyde ameyo îzah kerdene.

1. Vurîyayîşê Veng an (Hedîseyê Veng an)

Binyadê ziwani yeknesak nîyo, ziwane ferdane ke heman dem de û heman cografya de cuyenê zî pê ra cîyayo. Çunke ferdê ke heman demde û heman cografya de cuyenê, ziwani bi şeklanê cîyayan a şuxulnenê. Çekuyan de manaya şexsî ra wetêr binyadê çekuyan hempar o. Labelê na hemparîye zêde biqewet nîya. Cîyayîya ke mabênê qalîkerdoxanê ziwani bingeyê vurîyayîşê veng an tesîs kena. Vurîyayîşê ziwani (veng an) verî mîyanê grûbêka hurdi de dest pêkeno, dima beno vila û sey qayde yeno qebl kerdene. Refleksê vurîyayîşê veng an yê nê grûbanê hurdiyan pergale veng anê ziwani awan keno. No proses de fonemî benê allofon û allofoni benê fonem (Karaağaç, 2018; 48-49). Reyna no proses de veng anê ziwani de karakterê ewilini vurîyênê benê karakterê diyinî û karakterê diyinî vurîyênê û benê karakterê ewilini. No vurîyayîş refleksê xoseveknayîş û xovurînayîşê ziwani ra neşet keno. Leziye û hete vurîyayîşê ziwani bi şeklêko kamil tesbitkerdiş mumkun nîyo. Ziwani mîyan de no vurîyayîş eşkeno zaf bilez zî bibo eşkeno zaf hêdi zî bêro meydan. Goreyê wextanê verênan ewro no vurîyayîş, zaf dînamîkê ney estê, hîna bi şeklêko leze yeno meydan.

Ziwan sey bingeyê banderbîyayîşî û komunîkasyonî wezîfe vînenê labelê ziwan bi binyadê xo yê vengî ya vinderte-sabit nîyo, her daîm mîyanê yew vurîyayîşê de yo. Vurîyayîşê veng an, goreyê vurîyayîşê manayî hîna çeşiddar û aloz o; nê tewir vurîyayîşî sînorkerde nîyê. O semed ra yo ke seba vurîyayîşê veng an sînoreko sîruştî nêyeno tayîn kerdene. Tesbitkerdişê vurîyayîşê veng an zî qandê cû zor o. Derheqê zazakî de dest de metnê tarîxî zaf çin ê. Metno tewr kan nêmeyê seserra 19.î de ameyo kom kerdene. Metnanê zazakî yê kanan de zî tesbitkedişê vurîyayîşê veng an zêde mumkun nêasenê. Nika dest de di hebî metnê klasîkî estê ke nînan ra yewê ci terefê Mela Ehmedê Xasî ra, o bîn zî terefê Muftî Osman Esad Efendi ra ameyo nuştene. Nê her di metnî zî bi terzêko klasîk ameyê nuştene û her di zî mewlîd ê. Nê her di berheman de zî çekuyê erebkî û fariskî zêde yê, o semed ra nê metnan de vurîyayîşê veng an tesbitkerdiş zehmet o. Xêncê nê di hebî mewlîdan seserra 20.î de taye metnê klasîkî ameyê nuştene labelê nê metnî zî seba vurîyayîşê veng an korpusêk nêanê meydan (Kirkan, 2018b: 71-73). Malzemeyê vurîyayîşê veng an metnanê neweyan ra, metnanê folklorîkan ra, xebatanê akademîkan ra ûsn yeno peyda kerdene.

Vurîyayîşê ke ziwan de yenê meydan rehendanê mana û vengî de yenê meydan. Hetê nisbetî ra kêmbîyayîş yan zêdebîyayîşê nê vurîyayîşan, fekkî yan nuşteki

şuxulnayîşê zıwanî ya eleqedar o. Ziwanêk çiqas zêde bêro şuxulnayîş veng, mana û deyngirewtîşê çekuye-manayî hende zêde yenê meydan. Çünke zıwanî bişuxulnayîşî reyde wazenê ke bivurîyê û barê xo şenik bikerê. Taye lehçeyanê kurdî de vîndî bîyayîşê ergatîvîteyî û zayenda gramatîkale, nêşuxulnayîşê hîn zemîran ûsn vurîyayîş û barê xo şenikkerdişî rê delalet keno. Herçiqas dest de metnê zazakî yê kanî çinbê zî, gama ke ma zazakîya newê û metnanê kanan muqayese bikerê vejîyêno meydan ke, zazakî de hete veng û manayî ra zêde vurîyayîş nêameyo meydan. Kes eşkeno ney, warê nuşteki de û komunîkasyonî de zêde kar nêameyîşê zazakî ya gire bido. Eke zıwan bibo zıwanê edebîyatî û komunîkasyonî, vurîyayîş bi şeklêko siruştî yeno meydan. Seke cor ra zî ameyo îfadekerdiş, nîsbetê nê vurîyayîşî frekansê şuxulîyayîşê zıwanî ya têkildar o. Tena zıwan nê, mîyanê zıwanan de zî binyadê ke nîsbetê frekansê şuxulîyayîşê zêde yo, hîna vêşî yenê vurîyayene; binyadê ke nîsbetê frekansê şuxulîyayîşê ci kêmo, zêde nêyenê vurîyayene.

Vengê talîyê ke aîdê ferdan yan grûbanê hurdîyan ê (sey allofonî) vurîyênê û sey foneman yenê qebul kerdene. Sey foneman a qebulkerdişê allofonan, bingeyê vurîyayîşê vengaz saz keno. Her qalîkerdox şuxulnayîşê zıwanî de vengaz goreyê xo vejeno, artîkulasyonê vengaz de şiroveyê xo zêde keno. Ferdî û grûbî, vengazê zıwanî goreyê xo vurînenê. Vurîyayîşê ke zamanêk û mekanêk de yenê meydan, pergale zıwanî saz kenê. Sayeyê nê vurîyayîşan a, pergale vengî yo senkronîk û şeklê tewr kanî yê zıwanî yenê tesbît kerdene. Seba zazakî; peydakerdişê metnanê kanan, muqayesekerdişê metnanê kanan û neweyan, tesbîtkerdişê formê kanan yê çekuyan, formanê kanan û neweyanê çekuyan pîya nîrxnayene, formanê neweyanê çekuyan de vurîyayîşê mana, şekil û vengî tesbîtkerdiş ûsn xususîyetî, analizkerdişê vurîyayîşanê mîyanê zıwanî de doneyanê muhîman peyda kenê. Labelê seke ameyo îfadekerdiş zazakî de metnê kanî zêde nêyenê peyda kerdene, o semed ra tesbîtkerdişê vurîyayîşê vengaz de metnanê folklorîkan ra yeno îstîfade kerdene.

Vurîyayîşê vengaz zafane demêko derg de yeno meydan. Labelê ge gane mîyanê demêko kilm de zî vurîyayîşî vejîyênê meydan. Vurîyayîşê vengaz sey întizamî û bêîntizam di beş ê. Vurîyayîşê întizamî kesbkerdişê zıwanî ya eleqedar o, vurîyayîşê bêîntizamî zî şuxulnayîşê zıwanî ta têkildar o. Fonolojî de vurîyayîşê vengaz sey, vurîyayîşê talî û vurîyayîşê eslî zî yenê name kerdene. Vurîyayîşê esilî zafane sey metatezî xo nîşan danê.

Vurîyayîşê bêîntizamî, vurîyayîşê foneman îfade nêkenê, o semed ra nê tewir vurîyayîşî zıwanan de manaya çekuye nêvurînenê. Nê tewir vurîyayîşî çekuye viraştîşî ra zêde, sey xeribnayîşê zıwanî qebul benê û vîyarteyê çekuye reyde têkildar ê. Vurîyayîşê bêîntizamî hete manayî ra cîyaker nîyê, labelê veng û şeklê çekuye vurînenê, xebatanê etimolojîkan de tesbîtkerdişê kokê çekuye de zehmetîye vejenê meydan (Karaağaç, 2018; 50-52). Zazakî de zî vurîyayîşê ven-

gan nê di beşan ser ra şêno bêro tedqîq kerdene. Na xebate de tena metatez û nobedarîye ameyê analîzkerdiş ke nînan ra metatez vurîyayîşêko bêîntizam o.

1.1. Vurîyayîşê Vengan (Hedîseyê Vengan)

Vurîyayîşê her fonemêk rewşêka fizyolojîke vejeno meydan. Vurîyayîşê vengane vokal û konsonantan manayî nêbedilneno, o semed ra hete manayî ra cîyaker nîyo. Badê vurîyayîşan, çekuya newê sey allofone yena qebul kerdene. Eke vurîyayîşê vengî, manaya çekuye zî bibedilno, çekuya newê sey allofone nêyena hesibnayene, a game sey fonema xosere qebul bena.

Vurîyayîşê vengan kes eşkeno sey vurîyayîşê vengane vokalan û vurîyayîşê vengane konsonantan dabeş bikero. Heman rewşe seba sorankî zî vîyartbar a. Xoşnawî vurîyayîşê vengane sorankî goreyê vokal û konsonant dabeş nêkerdê, sey *گۆرینی دهنگ, پیدابوونی دهنگ, تیجونی دهنگ, گونجانی دهنگ* tesnîf kerdê (Xoşnaw, 2015: 77-105).

Seke cor ra zî ameyo îfadekerdiş, hedîseye vengan 3 beş ê: cavurînayîşê vengane, vurîyayîşê vengane, kê-m-zêdebîyayîşê vengane. Nê beşan ra cavurînayîşê vengane û kê-m-zêdebîyayîşê vengane bêîntizam yeno meydan. Kes nêeşkeno nînan rê sebebêk yan şeklêko diyarkerde tesbît bikero. Labelê beşê vurîyayîşê vengane goreyê sebebane û şeklane diyarkerdeyan yeno meydan. Cêr ra sebebê vurîyayîşê vengane ameyo îzah kerdene.

1.2. Sebebê Vurîyayîşê Vengan

Tena yew sebebê vurîyayîşê vengane çin o. Nê vurîyayîşî zafane yew ra zêde sebebane ra yenê meydan. Ziwanane de vurîyayîş, mîyanê zemanî de bîla sebeb yenê meydan. Şeklê ke prosesê banderbîyayîşê ziwane de yenê musayîş zî heta peynîya emrî dewam kenê. Eslê xo de vurîyayîşê vengane, ziwane banderkerdiş yan banderbîyayîş de û neslane neweyan rê ziwane musanyîş de yenê meydan. Cêr ra taye sebebê ke tesîrê vurîyayîşê vengane ziwane kenê ameyê rêze kerdene. Seke cor ra îfade bî, vurîyayîşê vengane vokalan û konsonantan de yenê meydan. Artîkulasyonê fonemane de û cayê artîkulasyonî, şeklê ci seba her fonemî taybet o. Vengî, hereketane rîtmîkanê organane sazkerdoxane vengî ra dima vejîyênê meydan. Organê sazkerdoxê vengî tevger yan hereketo verên de vengêko cîya-taybet vejenê (artîkulasyonê ewil), tevgero dîyin de (artîkulasyonê dîyin) vengêko cîya vejenê meydan. Her tevgerê organane sazkerdoxane vengî vengêko cîya anê meydan, nê vengê cîyayî pergalê vengî yê cîyayî saz kenê. Vurîyayîşê vengane eslê xo de bîlasebeb zî yeno meydan. Xora ziwannasîye de têkilîya ke mabênê nîşan û nîşankerî de ya bîlasebeb a. O semed ra tîya de zî vurîyayîşê vengane bîlasebeb zî beno. Labelê seba vurîyayîşê kes eşkeno nê sebebane cêrênan bihûmarno. Labelê ziwane de kes nêeşkeno vajo, gama ke nê sebebi ameyî meydan, ganî vurîyayîşê vengane biqewimîyo. Ziwane ser o mecburîyetêka wina çin a. Sebebê vurîyayîşê vengane ziwane nê yê:

1.2.1. Tesîrê Irqî

Organê vengî sey sazkerdoxê corî û sazkerdoxê cêrî di cure yê û goreyê irqan şeklanê cîyayan de yê. No ferqo ke mabênê irqan de esto, artîkulasyonê vengî de sebebê vurîyayîşan beno. Dinyayî ser o komelî her tim kewenê têmîyan, hete genetîkî ra têkilîyêke yena meydan. Na têkilîya genetîke her war de tesîrê xo mojnena. Nê waran ra yew zî organê vengî û eşnawitişî yê (Karaağaç, 2018; 53). Organanê sazkerdoxanê vengî de herçiqas demêko kilm de vurîyayîş nêro meydan zî, demêko derg de vurîyayîş xo ramojneno. Mintiqayê ke zêde miletî kewtê pê mîyan de artîkulasyonê vengan taybetmendîyanê ziwanan (ziwanê ke na mintiqa de têkilî de yê) vîndî benê, taybetmendîyê neweyî yenê meydan. Nê taybetmendîyê neweyî heme ziwanan ra taye xasîyetan xo de hewênênê.

Dinyayî ser o irqê safî (öz, katışiksız, xwerû) çin ê, o semed ra vokal û konsonantî tena seba qewmêk-irqêk nêyenê texpîs kerdene. Vokal û konsonantî seba her ziwani cîya nêbê zî, her ziwani de vengê taybetî estê. Ziwan bi nê vengane taybetan renga xo belî keno. Taye vengê ke Îngilizkî de vejîyênê, yew qalîkerdoxî hindkî nêşkeno vejo. O semed ra yo ke ziwanan de sey aksan (şêweyê qalîkerdişî) vejîyêno meydan. Cîya qewmî-irqî heman ziwani, bi şeklanê cîyayan a telafûz kenê. Mîyanê prosesê qalîkerdişî-tarîxî de hîn vokali yan konsonantî eşkenê tedawul ra werzê, hîn vokal û konsonantê verênî eşkenê newe ra tedawul bikewê (Üçök, 2007: 160-161). Na rewşêka normal a. Çünke ziwani tena mudaxeleyê qalîkerdoxanê xo qebul kenê. Xêncê qalîkerdoxan, mudaxeleyê ke teber ra benê ancax bi qebulkerdişê qalîkerdoxanê ziwani, eşkenê ziwani de ca bigîrê. Qalîkerdoxî goreyê ihtîyacanê xo ziwani de tesseruf kenê.

Zazayê ke mintiqayanê cîyayan de cuyenê, ziwani xo yê dayikî goreyê coğrafyaya ke tede heyatê xo dewam kenê vurînaya, fonetîkê ziwani xo goreyê miletanê derûdorê xo adapte kerdo. Yanî zazayî, heman zazakî, sebebê dînamîkanê bînan ra, bi şeklêko pê ra cîya qali kenê. O semed ra qalîkerdişî de û vurîyayîşê ziwani de tesîrê irqî esto labelê qaso ke yeno fehm kerdene, no ziwani ser o hende tesîrdar nîyo.

1.2.2. Tesîrê Cografyayî

Cografya iklim û şeklanê erdî ser o tesîr keno. Çina, kinc û kisvetî, dîn, rewşa fîzîkî ya irqî, werdiş û şimitene ûsn taybetî cografya ra tesîrdar benê. Heman şekil de ziwani, ziwannasiye û hedîseyê ziwani rê zî cografya tesîr kena (Karaağaç, 2018; 54). Cografya seba ziwanan zî qeder a. Çünke kamcîn mintiqa de ziwani bêro qalîkerdiş, derûdorê xo ra tesîrdar beno û çorşmeyê xo rê tesîr keno.

Derheqê cografya û ziwani de teorîyêk esto. Goreyê nê teorîyî, ziwani însananê mintiqayanê serdan zafane konsonantan ra; ziwani însananê mintiqayanê german zafane vokalan ra teşekul keno. Taye ziwannasi nê teorî îdia kenê labelê no teorî nêyeno qebul kerdene. Üçök ifade keno ke ke, cografya ziwani însani ser o

tesîr keno. Frekansê vengî û şîdetê vengî bi cografya ya eleqedar o. Labelê heta nika vurîyayîşê vengan ser o tesîrê cografyayî nêameyo tesbît kerdene (Üçok, 2007: 160-161). Labelê ver eksê ney zî kes eşkeno çîyan vajo. Hete cografyayî ra irqê ke nêzdîyê yewbînan ê, artîkulasyonê vengan de nêzdîyê yewbînan vengan vejenê. Mîsale zazakî de fekê Sêwregi nêzdîyê sînorê ereban o, o semed ra fekê Sêwregi goreyê fekanê bînan taybetmendîyatanê erebkî xo de hewêneno. Yanî fekê Sêwregi de vengî goreyê fekanê bînan hîna qirpiçe ra vejîyênê. Heman şekil de soranê ke mîyanê sînoranê Iraqî de cuyenê goreyê sorananê mîyanê sînoranê Îranî de cuyenê, sorankî hîna zêde qirpiçe ra yanî bin tesîrê erebkî de qiseyî kenê. Yanî cografya vurîyayîşê zîwanî rê tesîr keno. Na rewşe mintiqayanê mozaikî yê zîwanan de hîna eşkera xo nîşan dana.

1.2.3. Tesîrê Zîwanê Dayike

Vurîyayîşê ke zîwanan de yenê meydan, neslanê neweyan rê zîwanî banderkerdiş de xo nîşan danê. Prosesê benderkerdiş yan banderbîyayîşê zîwanî de amadebîyayîşê ferdan û perwerdeyê zîwanî, vengan de vurîyayîşan rê bingeyêk saz keno. Zîwano ke bi şeklêko durust nêameyo banderkerdiş, badê cû terefê ferdî ra rastbîyayîşê mumkun nêbeno û zîwanî de vurîyayîşê vengan yeno meydan. Heman dem de zîwano ke terefê ferdî ra xelet bander bibozî telafî nêbeno (Karaağaç, 2018; 55-56). Çünke her di halan de zî ferd, formê banderbîyayîşê xo sey esilî ya qebl keno. Gedeyî zafane zîwanê dayike, goreyê vengê ke mîyanê malbatî de yenê qalîkerdiş ra musenê.

Seke cor ra zî ameyo îfadekerdiş, domanî reya ewil formanê zîwanî, malbata xo ra (xususen dadîya xo ra) eşnawenê û goreyê nê eşnawitişî pergalê zîwanî hişê domanan de yeno viraştene (Üçok, 2007: 163-164). Domano ke eşnawitişî ya banderê zîwanî bîyo, eke xeletîya telafûzî rast nêkero, nê xeletî şeklêko umûmî gênê û zîwanî de vurîyayîşêko fonetîkî rê sebeb benê. Eke mabênê di neslan de vurîyayîş nêro meydan, o wext kes eşkeno vajo ke vurîyayîşê vengan nêqewimîyayo.

Zîwan dayîke pergalêko fekkî bîbo zî, seba perwerdeyî zîwanêko nuşteki zî hewce yo. Zîwano nuşteki, zîwanî de nîsbetê vîndîbîyayîşî kêmineno. Zîwano nuşteki veng, şekil û binyadanê talanan ra zîwanî pak keno. Sayeyê zîwanê nuşteki, vurîyayîşê zîwanî asta xo ya normal de seyr keno. Yanî zîwanî de vurîyayîşê ke nişkê ra û zaf benê, sayeyê zîwanê nuşteki nêyenê meydan.

1.2.4. Faktorê Cîwakî û Sîyasalî

Her vurîyayîşo ke mîyanê cîwakî de qewimîyêno; zîwanê komel de, binyadê vengê zîwanî de, sentaksê zîwanî de, manaya zîwanî de ûsn waran de tesîrê xo ramojneno. Faktorê cîwakî û sîyasalî vurîyayîşê zîwanî rê tesîr kenê (Karaağaç, 2018; 56-57). Eslê xo de zîwan her hedîseyî ra tesîrdar beno û goreyê rewşa newê xo adapte keno. Vurîyayîşê komelkî, hema tesîrê xo zîwanî de mojnênê. Çünke zîwan sey eynikê komelkî wezîfe vînenê.

Mîyanê komelan de serdemê hereketinî, aktîfî û serdemê sabîtî, bêhereketî estê. Hereketîye yan bêhereketîya komelan, zıwanî de zî xo nîşan dana. Serdemanê hereketinan de vurîyayîşê zıwanan hîna şeklo aktîf yeno meydan. Nê serdeman de zıwanî eke hereketê ciwakî ver bi pozîtîfîye bibo, xezîneya xo ya çekuyan dewlemend kenê, sînorê zıwanî hîra benê; eke hereketê ciwakan ver bi negatîfîye bibo zıwanî reyna zî xezîneya çekuyan zêde kenê labelê demêko derg de nê hereketî zıwanî ser o tesîrêko negatif virazenê.

Mîyanê sinifanê ciwakî de pêgirewtîşî yan cîyabîyayîşê ke ameyê meydan, zıwanê ciwakî bedilnenê. Nê vurîyayîşê ke yenê meydan, vurîyayîşê fonetîkî yê. Vurîyayîşê gramatîkalî û semantîkî teberê nê sebebana de ganî bêre analîz kerdene (Üçok, 2007: 164-165). Çünke sebebê vurîyayîşanê gramatîkalî û semantîkî zafane xêncê nê sebebana benê.

Metnanê ewilanê zazakî de, ortamê ciwakî yê nuştoxan medrese û mekanê dînî yê. Nuştoxî nê ortaman de resayê û cuyayê. Qandê cû berhemanê nê serdemî de zıwanêko erebkî û fariskî ya mûnite xo nîşan dano (Kirkan, 2018a). Serranê mabênê 1970 û 1980î de mîyanê ciwakî de hawayêko sosyalist hakim bîyo. Nê hawayî, sîrayetê berhemanê nê serdemî zî kerdo. Seba nê tewir nuşteyan û zıwanê nê serdemî nuşteyê M. Malmîsanîjî ke kovara *Tîrêjî* de ameyê çapkerdiş nimûneyê baş ê (Tîrêj, 1979). Tena zazakî de nê, kurmanckî de zî kes eşkeno nê tesîrî tesbît bikero. Ortamo ciwakî, livdarîya sîyasî ûsn dînamîkî zıwanî ser o tesîr kenê. Mîsale heman deyîrê kurdî yê ke terefê sunî û êzîdîyan ra yenê vatene, mîyanê deyîran de cîya motîfan a yenê mûnitene. Çünke zıwan dînamîkanê ciwakî ra tesîrdar beno, dînamîkanê ciwakî rê rîayet keno.

1.2.5. Tesîrê Qatmanê Serî û Binî (Linguistik Substrat-Superstrat)

Çekuyan deyngirewtîş mîyanê komelan de her daîm yeno meydan. Grûbê ciwakî û komelkî pîya kewenê têkilî û na têkilî tewr baş zıwanî de vejîyêna meydan. Kontaktê zıwanî sayeyê dîn, bazirganîye, têkilîyê ciwakî, komunîkasyon, nêzdîyîya genetik, ewrenselya zıwannasîye ûsn dînamîkan a yeno meydan (Yaylagül, 2015: 268). Nê taybetmendîyî yan dînamîkî her komel de estê labelê her komel de sey yewbînî wezîfe nêvînenê. Her komel de dînamîkê zereyî estê, dînamîkê ewrensely goreyê nê dînamîkanê zereyî yenê kar ardene.

Seke cor ra îfade bî, her komel de têkilî estê. Na têkilîyî de di terefê estê ke nînan ra yew dayox, o bîn girewtox o. Terefo ke hete xezîneya çekuyan ra dewlemend o zafane dayox, terefo bîn zî girewtox o. Goreyê nê krîterî mîyanê zıwannasîye de şêwe fekî ra, fek lehçeyî ra, lehçe zıwanê ortaxî ra, fekê qatmanê binî fekê qatmanê serî ra, zıwano rojane zıwanê standardî ra ûsn çekuyan gênê. Labelê tam eksê ci zî yeno meydan (Porzig, 1986: 61-62). Eke tebeqeya cêrî, tebeqeya corî rê tesîr bikero sey *substrat*; tebeqeya corî tesîrê tebeqeya cêrî bikero sey *superstrat* yeno name kerdene (Üçok, 2007: 165).

Komelî bi şeklêko siruştî kewenê têmîyan û ziwanan de hemkarîgerîye yena meydan. Komelê ke ziwane xo yê dayîke bander nêkenê, çiqas qatmanê serî (fetihtar, îstîlakar, kedewer ...) bê zî, mîyanê qatmanê binî de helîyênê, vîndî benê û şonê. Labelê rewşêka wina nadîr yena meydan. Çünke ziwane qatmanê serî, ziwane sinifa hegemone, wayîrê meslegî û statuko yo. Qatmanê serî, qatmanê binî rê tena ziwane xo bander nêkeno; bi zanistî ya, heweskerdişî ya ûsn qatmanê binî asîmîle keno. Bi no şekl a qatmanê binî nê asîmîlasyonî ra tesîrêko xirab vînenê, ziwane qatmanê binî de vurîyayîşî yenê meydan (Karaağaç, 2018; 57-58). Dinyaya moderne de îmkanê komunîkasyonî û koçerîye zêde biyê. Qandê cû nika ziwane qatmanê binî zêdetir ziwane qatmanê serî ra tesîrdar beno. Xêncê ney, statuko zafane destê qatmanê serî de yo. Nê zî goreyê politikayanê ziwani ya tesîrê ziwane qatmanê binî kenê. Bi no şekl a ziwani de vurîyayîşê vengano yeno meydan.

1.2.6. Moda

Terefê qalîkerdoranê ziwani ra teqlîdkerdişê ziwani û vatişê kesane muhîman, îtîbarinan, meşhuran, grûban û cematano sey moda ya yeno name kerdene. Moda û teqlîdkerdişê qalîkerdoranê ziwani de nuqtêya muhîme, vatişêko nemukemel heta xelet qalîkerdoran ser o tesîr keno û qalîkerdixê nê vatişê xeletî xo rê sey rol-model gênê. Nê rol-modelî ya pîya ziwani de vurîyayîşê vengano yeno meydan (Üçok, 2007: 166). Seke cor ra zî amebî îfadekerdiş, seba vurîyayîşê ziwani û vengane ziwani gani demêko derg derbas bibo. Tîya de kes eşkeno behsê dî nuqtêyan bikero. Nuqtêya ewile de rol-model demêko derg nê wezîfeyê xo bîyaro ca. Raste rast no mîyanê komel de cayê xo vînenê û vengane ziwani ser o tesîrêk keno.

Nuqtêya dîyine de rol-model demêko kilm de û taye kesano ser o tesîr keno. Badê demêk tesîrê ney werzeno. Çekuyê ke sayeyê wesayîtê komunîkasyonê girseyano yan muzîk yan kesane namdaran reyde kewenê ziwani mîyan, sey moda ya yenê qebulo kerdene û demêko kilm de mîyanê şarî de vila benê. Labelê badê demêk nê çekuyî vîndî benê, orte ra werzenê û vera nînan sewbîna çekuyî sey moda ya vila benê. Mîsale her serre hamnanî, mîyanê muzîko populer de taye deyîrî bi sernameyê *hitî* ya meşhur benê û vila benê. Çekuyê ke nê deyîren de yenê şuxulnayene heta vatişê deyîrbazî xususen mîyanê ciwanane komel de yenê teqlid kerdene. Labelê emrê nê çekuyano û vatişê deyîrbazî bi demêk a sînorkerde yo. Kes eşkeno ney sey moda ya name bikero.

1.2.7. Keda Tewre Kêmi-Keda Tewre Zêde

Ziwani de pêbestîşê çekuyano de *keda tewre kêmi* û abirnayîşê çekuyano de *keda tewre zêde* vîyartbar a. Têkilîya vurîyayîşî ke mabênê insanî de mewcûdîyetî de esta tesîrê ziwani zî kena. Encamê na têkilîye ziwani de hete manayî ra vurîyayîşî yenê meydan. Ziwani nê vurîyayîşano ra heta ke çekuyane neweyano îstîhsal bikero,

taye çekuyan rê yewe ra zêde manayan bar keno. Allofon, allomorf, manaya talî, mecaz ûsn goreyê keda tewre kêmi yenê meydan. Keda tewre kêmi sey *ekonomîyê zîwanî* yeno name kerdene (Bussman, 1998: 945). Keda tewre kêmi sey sentaktîk û fonolojîk di babetî ya. Her di babetan de zî vurîyayîşê vengyan yeno meydan (Demirci, 2014: 86-88). Zazakî de nameyan de xususen yasaya ekonomîyê zîwanî zêde yena şuxulnayene. Taye nameyî estê ke miyanê şarî de yenê kilm kerdene. Mîsale; Heme< Mehemed< Muhemmed, Îb<Îbo< Biro<Bira hîm<Îbra hîm ûsn. Seke aseno keda tewre kêmi yan ekonomîyê zîwanî vurîyayîşê vengyan rê sebeb beno. Ekonomîyê zîwanî de şeklo sentaktîk hîna zêde yeno şuxulnayene.

Rewşanê eynîyan ra îmtinakerdiş, her mana û vengî cîya mefhuman a îfadekerdiş sey keda tewre zêde yena name kerdene (Karaağaç, 2018; 54-55). Goreyê na yasa nêzdîyîya vengana û manayî yeno îhmal kerdene. Mantiqê zîwanan de kêmi kerdiş, asankerdiş û eslê xo de goreyê keda tewre kêmi hereketkerdiş esto. Goreyê keda tewre kêmi vurîyayîşê vengyan yê sey *asîmilasyon*, *monoftongîzasyon*, *konsonantî ra derbasê vokalî bîyayîş* ûsn yenê meydan. Zîwanan de meylêko zor ra ver bi asanbîyayîşî esto, o semed ra keda tewr kêmi şuxulnayîşê zîwanan rehetir kena. Zafane na yasa de fonemanê zoran ra derbasê fonemanê rehetan sey qayde yeno qebul kerdene. Labelê zîwanan de fonemanê zoran û asanan tesbîtkerdiş ge gane mumkun nêbeno (Üçok, 2007: 162-163). İxtîlafê nuşteyî û zîwanî de (fekki) de her daîm delîlê nuşteyî yeno qebul kerdene.

1.2.8. Tesîrê Îşaretanê Xalbendîyan

Nuşte herfan-sembolan şuxulneno labelê zîwan vengî ra îstîfade keno. Nuşte çîman rê xîtab keno labelê zîwan goş û zîwanî ya xo îfade keno. Nuşte zîwanî bi şeklêko pêroyî îfade keno û baqî mendîşê zîwanî tesis keno. Şeklê ke derbasê nuşteyî bîyê zîhnê ma de sey fonemî ya ca gênê. Nuşte zîwanî tenzîm keno û neqlbîyayîşê zîwanî rê îmkân dano. Çünke nuşte materyalanê şenberan bikar ano labelê zîwan zafane razber o (Karaağaç, 2018; 60-61).

Xêncê nê delîlan, nuşteyî (bi kamcîn alfabe ya bêrê nuştene wa bêrê) tu rey heme dewlemendîya zîwanan nêeşkenê tesbît bikerê û derbasê nuşteyî bikerê. Zîwan gama ke derbasê nuşteyî beno hîn taybetmendîyanê xo vîndî keno yan hîn taybetmendîyî terefê zîwannasan ra yenê îhmal kerdene. Zîwano nuştekiyo ke ameyo standard kerdene de fonemê segmentalî heta radeyêk şênê bêrê temsîl kerdene labelê fonemê suprasegmentalî derbasê nuşteyî nêbenê. O semed ra gama ke zîwan bi nuşteyî ya yeno îfadekerdiş, hîn taybetîyanê xo vîndî keno û hîn taybetîyê zîwanî zî vurîyênê.

Sebebanê vurîyayîşê zîwanî ra çend hebê ci cor ra ameyê hûmaritene. Labelê kes nêeşkeno nê sebeban bi nînan reyde sînardar bikero. Vurîyayîşê zîwanî hîrê beşan rê yeno dabeş kerdene. Na xebate de do tena cavurînayîşê zîwanî do bêro îzah kerdene.

1.3. Cavurînayîşê Vengan

Mîyanê çekuye de bedilîyayîşê foneman sey cavurînayîşê vengano yeno name kerdene. No vurîyayîşo ke yeno meydana, mabênê fonemanê nêzdîyan de yan fonemanê dûrîyan de şeno biqewimîyo. Eke cavurînayîşê vengano fonemê ke pê hete nîyê bêro meydana sey dûrî, mabênê fonemê ke pê taqîb kenê de biqewimîyo sey nêzdî yeno name kerdene. Xususen kurdî de nimûneyê cavurînayîşê vengano zêde yê. Seba ke na xebate senkronîk a, tîya de tena zazakî rê nimûneyî deyayê. Sayeyê cavurînayîşê vengano, seba heme hedîseyê vengano kes eşkeno ney îfade bikero, zaf çekuyê ke heman kok ra zêdeyayê şênê bîrê tesbît kerdene. Na xebate de cavurînayîşê vengano ra metatez û nobedarîye do bêro îzah kerdene. Xususen nimûneyê metatezî zazkî de zêde yê. Nê nimûneyî kitabano ra ameyê tesbît kerdene.

1.3.1. Metatez (Metathesis, Göçüşme)

Metatez hedîseyê vengano yê bêîntizaman ra yo û wayîrê taybetmendîyanê mekanîkano o. Metatez qasê hedîseyanê bînn vîla nêbo zî, hema hema heme zîwananê dinyayî de esto. Metatez çarçoweyêka hîra de sey cavurînayîşê foneman yeno name kerdene (Crystal, 2008: 303; İmer&Kocaman&Özsoy, 2011: 219). Metatez fonemo ke verî bivejîyo dima vetîşî îfade keno, manaya çekuye nêvurînenî û mîyanê hedîseyanê vengî de sey mekanîk yeno qebul kerdene. Metatez heman dem de sey *neqlkerdişê vengî* yan *cavurînayîşê vengî* zî yeno name kerdene. No hedîse zafane mabênê fonemanê embiryanan vokalan yan konsonantan de qewimîyêna. Seke cor ra zî ameyo îfadekerdiş eke metatez fonemanê embiryanan de yeno meydana sey metatezo nêzdî, mabênê fonemanê cîyayan de yeno meydana sey metatezê dûrî yeno name kerdene (Özkan, 2009: 192-193). No hedîseyê vengî goreyê binyadê vengî nêyeno meydana; kotî de çekuye de û goreyê kamcîm qaydeyî do bêro meydana dîyar nîyo, o samed ra sey vurîyayîşêko bêîntizam yeno qebul kerdene. Metatez tu zîwanêkê dinyayî de sey cîyakerê manayî nêyeno xebitnayene, no zafane seba konsonantê ke kewenê tîmîyan pê ra abîrnê û zorîya telafûzkerdişî îzale bikerê yeno şuxulnayene (Korkmaz, 2010: 107).

Metatez zafane fonemanê konsonantan de yeno meydana labelê ge ge heceyan de yan vokalan de zî yeno tesbît kerdene. Derheqê kokê çekuye de hîn xetayî û şaşîye metatez ra neşet kenê labelê metatez derheqê zîwanasîya tarîxî ra doneyanê muhîman zî dano. Yanî kes eşkeno vajo ke metatez yanî cavurînayîşê vengano bi etîmolojî reyde tîkildar o.

Zazakî de zafane vengane sey /n/, /l/, /q/, /y/, /w/, /r/, /s/, /ş/, /m/, /ç/, /x/ de metatez yeno meydana. Malbata zîwananê Hind-Ewropayî de metatezê vengane /r/ > /l/ yî sey qaydeyêko umûmî esto. Sorankî de no hedîseyê vengî yanî metatez sey جیگورین یاسای yeno name kerdene (Yunis Mihyeddîn, 2013: 110). Cêr ra di beşê metatezî bi nimûneyan reyde ameyê îzah kerdene. Seba her beş tabloyî

amade bîyê, seba nimûneyanê umûmî zî kitabana ra taye cumleyî weçîneyayê û bi çimeyan reyde deyyayê.

1.3.1.1. Metatezo Dûrî (Incontiguous Metathesis, Uzak Metatez), mabênê vengê ke pê ra çiyayê de yeno meydan sey metatezê dûrî yeno name kerdene. No tewir metatez de konsonantî yan vokalî kêleka pê de nîyê, sewbîna veng mabênê nê fonemana de ca girewto (Korkmaz, 2010: 220; Karaağaç, 2018; 77). Tesbîtkerdişê metatezê dûrî goreyê metatezê nêzdî hîna dîqet wazeno. Çünke metatezê nêzdî de fonemî embiryanê pê yê labelê metatezê dûrî de sewbîna fonemî zî kewtê mîyane. Cêr ra zazakî de metatezê dûrî rê taye nimûneyî deyyayê. Nimûneyan de çekuye eşkenê bivurîyê û şeklê yewbînan bigîrê. Kamcîn şekil rast o, ney sero ganî xebatêka etîmolojîke bêro kerdene. Çünke ge gane çekuye winî vurîyêna ke, şeklo ke metatez bîyo sey şeklê esilî ya yeno zanayene.

No tablo de nimûneyê metatezê dûr deyyayê. Mîyanê çekuyan de sey “> <” sembolêk deyyayo ke no şekil bi manaya “vurîyayîş her di terefana ra zî mumkun o” yeno.

Tablo 1: Zazakî de Metatezo Dûrî

Zazaca		Zazaca	Türkçe
andal	> <	aldan	yüklük
bangîri	> <	bargîni	loğ
mîl	> <	lom	kaldıraç
nuski	> <	kunês	itme
şekal	> <	lekaş	eski ayakkabı
xizal	> <	zixal	kömür
vînceli	> <	vilînce	sakız
şilawundî	> <	şuwalendî	uçkur
erşawitiş	> <	şirawitiş	gönderme
xexebî	> <	şexabî	matkap (Malmîsanij, 2013: 15-18)

1.3.1.2. Metatezo Nêzdî (Contiguous Metathesis, Yakın Metatez), mîyanê çekuyan de fonemê ke nêzdîyê yewbînan de cavurînayîşê vengana sey metatezo nêzdî yeno name kerdene (Korkmaz, 2010: 237; Karaağaç, 2018; 78). Tesbîtkerdişê metatezê nêzdî goreyê metatezê dûrî hîna rehet o. Çünke no tewir metatezî de fonemê ke nêzdîyê yewbînan ê cavurînenê, o semed ra bi şeklêko asana metatez yeno fehm kerdene.

Cêr ra zazakî de metatezê nêzdî rê taye nimûneyî deyyayê. Xususîyeto ke cor ra amebî îfadekerdiş seba ney zî vîyartbar o, her di şeklî zî eşkenê bivurîyê û çayê yewbînan bigîrê.

Tablo 2: Zazakî de Metatezo Nêzdî

Zazaca		Zazaca	Türkçe
arye	> <	ayre	değirmen
bezra	> <	berza	çekirdek
emşo	> <	eşmo	bu gece
helwa	> <	hewla	helva
nerm	> <	nemr	yumuşak
nizm	> <	nimz	alçak
tenya	> <	teyna	sadece, yalnız
sifre	> <	sirfe	sofra
xeylêk	> <	xelyêk	bir hayli
zîl	> <	lîz	filiz, kamış (Malmîsanij, 2013: 15-18)

Her di tewir metatezan de metatez zafane mîyanê konsonantan de beno. Cor ra tena çekuyêke de beyntarê vokalan de metatez ameyo meydan, ke na çekuye zî erebkî ra derbasê zazakî bîya. Xususe xebatanê cigêrayîşanê fekan de, zaf nimûneyê metatezî yenê tesbît kerdene. Seba ke nê materyalê folklorîkê nê metnan de metatezî nêyenê serrast kerdene.

Cêr ra nimûneyê metatezî ke metnan ra ameyê tesbîtkerdiş, bê tesnîfkerdişê dûrî û nêzdî, ameyê rêze kerdene. Tîya de nimûneyî cîya mintiqayanê zazakî ra ameyê weçînayene û mudaxeleyê alfabeya nuştoxan nêbîyo. Çünke fonolojî de muhîm tesbîtkerdişê vengana o, alfabe nîya. O semed ra îmla û alfabeya nuştoxan ameya seveknayene.

“Ez şorî Xizirî **qîrar (îqrar)** do mi ez endî xo rê raşt qesê bikerê.” (Çîçek, 2014: 38)

“**Arwûnçî** têna kiştê yew dewî di aryê xwi di mûnenû.” (Kuriy, 2014: 37)

“Mî ra zur, Humay ra raşt;

Mî yo taway **helaw** virast,

Mî cemaat ra kerdî raşt.” (Kuriy, 2014: 42)

“Ez **ehend** pak a, temîz a la hûnc şima xatirê mi nizûnî.” (Kuriy, 2014: 51)

“Erê ez gerek tu xwi rî bêrî, ti gereka pê destûn xwi **şilamûndê** mi akirî.” (Kuriy, 2014: 138)

“Yî **xêliyek** waxt şinî, qefilîyênî, sêr yew koy a yew yênî owk seri nişênî rue.” (Kuriy, 2014: 59)

“Nê **dewrêşî** wertê xo de qesî kenê.” (Ballikaya, 2010: 51)

“Nafa kî dora **afşançî** ya. Şonê lewê **afşançî. Afşançî** vano.” (Çîçek, 2014: 56)

“**Barzîgançi** şodir şavaq ra rew wurzeno ra êno vano,” (Çîçek, 2014: 58)

“-Lelê mi ma kincanê **dewrêşa** xo ra dîme, şopê şîme bifetelîme.” (Çîçek, 2014: 60)

“Heto bîn ra **mordemêde** nondayox bî.” (Çem, 2002: 11)

“-Ez xapitû dune ra dest, hen vano ke ey kî bîyarê bikîsêne. Nêzon ke **Dewrêşi** ra se vano?” (Çem, 2002: 260)

“Pasayêde **barzîgan** ve cinîya xo ra benê.” (Guntaş Aldatmaz, 2014: 201)

“Weli: Ma **sîlxet** bime, bao, bao. Dewi-mewi, dorme de pêro kerdi top berdi.” (Çağlayan, 2003: 326)

“Mot bi vake: “Rindeka dina, pê mı **xezelîna**?” (Mûkan, 2017b: 53)

“Vake: “Yewela tercubanê to zof **dorğîyo**.” (Mûkan, 2017a: 33)

“Be na tore ki, to çiqas biwaştêne, hende **muğurbe** diyene.” (Saint-Exupéry, 2017: 27)

“Sirê mi kî, boverê çemî de, filan ko de, hîrê **gorgeçînû** der o, **gorgeçînî** zere qutîye der ê.” (Guntaş Aldatmaz, 2013: 58)

“Ey kî winî vat, aye yawaşek **şîlpaxê** da dest ro, hetê ra kî huye.” (Çem, 2007: 497)

“**Esmo** mêymanê daye yîme.” (Çem, 2002: 215)

“Mezatdi **sîlxeteyênda** bol vêşî estbî.” (Ayyıldız, 2014: 50)

“Cambazî, pêro mezatdi zeyde **mocilana** geyrayên.” (Ayyıldız, 2014: 53)

“Gîna nê ardan **alewena** û kena nan pewjena.” (Adabeyi, 2005: 99)

“Pers keno, vanê; “nê **pantolî** yê” Bol şino mêrdekî weşte ci.” (Adabeyi, 2005: 109)

“Ew nê qewlê xo kenê. **Ardwan** poça dano cî ew nê danê pîro şînê.” (Hayîg, 2007: 33)

“Maya cî qey vana **dorxî** yo.” (Adabeyi, 2005: 97)

Goreyê nê nimûneyan û doneyan kes eşkeno vajo ke metatezî, çî dîrî çî nêzdî bo, heme mintiqayanê zazayan de xo rê ca vînayo. Ganî bêro îfadekersiş ke ziwanî no nuştêkî de, sey heme hedîseyanê vengî, nîsbetê metatezî kêmî beno. Ziwanî fekkî de no hedîseyê vengî hîna zêde yeno tesbît kerdene. Çekuyê ke ziwanî de bîyanîyan ra kewtê zazakî mîyan de metatez hîna zêde yeno meydan. Beno ke sebebê ney xelet telafûzkerdişê qalîkerdoxan ra yan goreyê fonolojîyê zazakî rewîzekerdişê çekuyê ra neşet bikero. Qalîkerdoxî telafûzê çekuya xerîbe eke xelet fehîm bikere metatez yeno meydan yan zî reyna qalîkerdoxî çekuya xerîbe goreyê fonetîkê zazakî rewîze kenê û şeklê tewr asanî ya vanê. Nê her di halî zî metatezî rê sebeb benê. Tena çekuyanê bîyanîyan de nê, çekuyanê zazakî de zî metatez yeno meydan, labelê xebatê standardizasyonî metatezî orte ra wedarnênê.

1.3.2. Nobedarîye (Graduation, Nöbetleşme)

Yewineyê ziwani ra, unsurê ke cîyakerê manayî, vurînayoxê manayî yan vurînayoxê fonksiyonî niyê eke mabênê xo de cayê xo bivurînê sey nobedarîye yeno name kerdene. Nobedarîya vengane de sey *nobedarîya şeklan* û *nobedarîya binyadî* çend hebî binbeşe xo estê. Malbata ziwane ê Hind-Ewropayî de vokalî derece derece vurîyênê û no zî sey nobedarîya vokalan yeno name kerdene. Morfolojî de mabênê morfeman de nobedarîye yena meydan û heman şekil de sentaks de zî beyntarê unsuranê cumle de nobedarîye esta (Karaağaç, 2018; 84-86). Zazakî de fonemê /ç/ û /c/, fonemê /p/ û /b/, fonemê /t/ û /d/ bi şeklê nobet yenê şuxulnayene.

1.3.2.1. Nobedarîya Vokalan (apophony), terefê Jacob Grimmî ra ameyo îfadekerdiş û no term malbata ziwaneê Hind-Ewropayî de seba prosesê tarîxî îzahkerdişî yeno şuxulnayene. Destpêk de no term tena seba fonolojî şuxulîyayê labelê dima no term seba binbeşanê morfolojî û sentaksî zî ameyo teşmîl kerdene (Bussman, 1998: 3). Eke çekuyan de fonemê vokal yê kokî bêro bedilîyayene û cîya şeklê çekuyî bêre meydan sey nobedarîya vokalî yan cavurînayîşe vokalê kokî yeno name kerdene. Ziwaneê Hind-Ewropayî de karî zemananê cîyayan de formanê cîyayan a îfade benê ke, no sey nobedarîya vokalan name beno. İngilizkî de karo ke nuştene îfade keno sey *write-wrote-written* yeno nuştene. Reyna erebkî de kokê **كتب** ra çekuyê sey kîtab, katib, mektub ûsn yenê zêde kerdene (İmer&Kocaman&Özsoy, 2011: 182). Zazakî de kokê karan de (şîyayene>şîna>şo) vurîyayîşe nê tewirî yenê meydan.

Encam

Na xebate de sebebê vurîyayîşe vengane û cavurînayîşe vengane ameyo tedqîq kerdene. Yeno fehmkerdiş ke seba vurîyayîşe ziwani û vengane ziwani zaf sebebî estê. Xora mantiqê ziwani de vurîyayîş û seba vatişan varyantan peydakerdiş esto. Rewşa normale de ziwani yenê vurîyayene. Labelê taye sebebî estê ke nê vurîyayîşan rê îvme danê û vurîyayîşe ziwane hîna bileze yenê meydan. Mîyanê xebate de ameyo tesbîtkerdiş ke sebebê komelkî, sîyasalî ûsn zêde tesîre kenê. Labelê reyna zî nê vurîyayîşî ancax bi qebulkerdişê qalîkerdoxan a mîyanê ziwani de ca gêne.

Her ziwani de vurîyayîşî yenê meydan. Vurîyayîşe ke demêko kilm de yenê meydan reyna demêko kilm de orte ra werzenê. Labelê vurîyayîşe ke demêko derg de û goreyê sruştê ziwani yenê meydan ziwani de ca gêne. Seke cor ra zî îfade bî, qalîkerdoxî ganî nê vurîyayîşan qebul bikerê. Çünke vurîyayîşe ke mîyanê odeyan de terefê ziwannasan ra ameyê viraştene zafane mîyanê ziwani de ca nêgêne. Vurîyayîşe ziwani sey talî û esilî yan zî sey vurîyayîşe întizamîni û bêîntizamî yenê dabeş kerdene. vurîyayîşe ke înrizamî ameyê meydan de qaydeyî

estê. Goreyê nê qaydeyan kes eşkno nê vuriyayîşan tesbît bikero. Labelê hîn vuriyayîşî zî bêintizam ê. Mîyanê xebate de nê tewir vuriyayîşan ra metatez ameyo analiz kerdene.

Metatez cavurînayîşê vengane zıwan yo. Metatez de zafane konsonantî cayê xo vurînenê. Hem metatezê dûrî rê hem zî metatezê nêzdî rê zazakî de zaf nimûneyî estê. Metatez qandê zorîya telafûzî orte ra wedarnayîşî yeno meydan û çekuyanê xerîban de hîna zêde yo. Ge gane çekuya ke metatez a vuriyaya, mîyanê qalîkerdoxan de winî yena qebulkerdiş ke, şeklê esile yê çekuye nêyeno vatene. Ma eşkenê vajê ke zazakî herçiqas îmkananê zıwanî ra zêde îstîfade nêkero zî, goreyê doneyanê ke ma dest de yê, mîyanê prosesê mormalî de mewcûdiyetê xo dewam kena.

ÇİMEYÎ

- Adabeyî, F. (2005). *Estanekanê Sêwreği Ra*, İstanbul: Vate.
- Ahanov, K. (2013). *Dil Biliminin Esasları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aksan, D. (2015). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ayyıldız, Z. (2014). *Hersê Zerrî*, Şanhurfa: Elif Matbaası.
- Ballıkaya, H. (2010). *Dêvo Kor Estanikanê Gimimî Ra*, İstanbul: Vate.
- Banguoğlu, T. (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Başkan, Ö. (2003). *Lengüistik Metodu*. İstanbul: Multilingual.
- Bayraktar, N. (2014). *Dilbilim*, Ankara: Nobel.
- Bussman, H. (1998). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, New York: Routledge.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Oxford: Blackwell.
- Çem, M. (2002). *Hotay Serra Usivê Qurzkizî*, İstanbul: Deng.
- Çem, M. (2007). *Gula Çemê Pêrre*, İstanbul: Vate.
- Çiçek, M. (2014). *Mêşa Dengize Estanikanê Gimimî Ra*, İstanbul: Vate.
- Demirci, K. (2014). *Türkoloji İçin Dilbilim, Konular Kavramlar Teoriler*. Ankara: Anı.
- Ebdullah Xoşnaw, N. (2013). *Zımanî Standardî Kurdî*, Hewlêr: Hêvî.
- Eker, S. (2015). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker.
- Grûba Xebate ya Vateyî. (2005). *Rastnuştîşê Kirmanckî (Zazakî)*, İstanbul: Vate.
- Grûba Xebate ya Vateyî. (2011). *Ferhengê Tirkî-Kirmanckî*, İstanbul: Vate.
- Grûba Xebate ya Vateyî. (2016). *Ferhengê Kirmanckî-Tirkî*, İstanbul: Vate.
- Guntaş Aldatmaz, N. (2013). *Sanikanê Mamekiye ra (Mamekiye Masallarından)*, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü.
- Guntaş Aldatmaz, N. (2014). *Folklorê Kirmancan Ser o*, Dîyarbekir: Roşna.
- Hayıg, R. (2007). *Mahmeşa*, İstanbul: Vêjyayîşê Tiji.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Karaağaç, G. (2018). *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul: Kesit.
- Kerimoğlu, C. (2016). *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Akademi.
- Kıran, Z., Eziler Kıran. A. (2013). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin.
- Kirkan, A. (2018a). "Goreyê Peymanê Fonetîkî Analîzê Kirmanckî ya Sêwregî", *Dil Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi.
- Kirkan, A. (2018b). *Bîyîşa Pêxemberî ya Osman esad Efendî û Despêkê Edebîyatê Klasîk Yê Kirmanckî*, İstanbul: Vate.
- Korkut, E. Ayırır, İ. (2015). *Dil Bilimleri ve Dil Öğretimi*. Ankara: Seçkin.
- Kovara *Tîrêj* (1979).
- Kurij, S. (2014). *Arwûn û Lûy Sonikî Çoligî*, İstanbul: Nûbihar.
- Kurij, S. (2014). *Deyirî Çewlîgî*, İstanbul: Nas.
- Lezgîn, R. (2012). *Dersê Ziwani /Kirdki, Kirmanckî, Zazakî-Dimilkî*, Diyarbekir: Roşna
- Malmîsanij, M. (1992). *Ferhengê Dimilkî-Tirkî*, İstanbul: Deng.
- Malmîsanij, M. (2012). *Ji Bo Rastnivîsînê Ferhenga Kurdî (Kurmanckî)-Tirkî*. İstanbul: Rûpel.
- Malmîsanij, M. (2013). *Kürtçede Ses Değişimi*, İstanbul: Vate.
- Mükan, M. (2017a). *Sanûkê Ma-1*, İstanbul: Fam.
- Mükan, M. (2017b). *Sanûkê Ma-2*, İstanbul: Fam.
- Pamukçu, F. (2001). *Gıramerê Zazakî*, İstanbul: Tij
- Porzig, W. (1986). *Dil Denen Mucize II*, Çev: Vural Ülkü, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Toklu, O. (2013). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Akçağ.
- Uçan, H. (2015). *Dilbilim, Göstergibilim ve Edebiyat Eğitimi*, İstanbul: İz
- Vardar, B. (Ed.). (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Xoşnaw, N. A. (2014). *Zimanê Standardê Kurdî*. Hewlêr: Hêvî.
- Yunis Mihyeddîn, B. (2013). *Peywendîyî Astî Morfolocî be Astî Fonolocî û Sîntaks*, Hewlêr: Çapxaney Mukriyanî.